

ՄԵՐ ԴՐԱՑԻՆԵՐԸ

Ե Զ Ի Տ Ի Ն

Շար . (*)

Զ . . ԵԶԻՏԻՆԵՐՈՒ ԱՆԱՆՎՈՒԹԻՒՆԵՐԵՐ ՈՒ ՆԱԽԱՊԱՀՄԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

Եզրտիններու աւանդապահները չէին ու փիր այր ու կիներն են : Աստուգ կ'ընեն որ իրենք արեւը տիեզերքի տէրը, ամենակարող եւ հը- զօր, անձնուշոք եւ անմահ ընդունելով՝ աւան- դաբար կ'ընդունին եւ կը հաւատան որ անոր պարթեան, անոր կարողութեան խտագումը, անոր լույսն մաս մը մարմնադուստ՝ մար- դոց կերպարանքով՝ շատ անգամ երկրիս վրայ կը յայտնուի, առանց մարդոցմէ ծնուելու եւ առանց մահուամբ միանանելու : Կ'ընեն որ արեգակնային այդ զօրութիւնը երևցած է Անուաման անուն ազգի մը արարակտու- թեան ժամանակ : Ի՛նչ այդ միեւնոյն կար- դութիւնը միեւնոյն կերպարանքով, եւ առանց երբեք մարդոցմէ ծնուելու, եւ առանց մեռնելու, երեւցեր է աշխարհիս վրայ ուրիշ շատ անգամ- ներ ու երկրիս արարածներուն կարգապահու- թեան օրէնքներ է առեր, բայց մարդիկ չեն հետեւած անոր օրէնքներուն, և միշտ մերժած են զանի եւ ապրած են միշտ անկարգ ու անօրէնք :

Աւանդութիւններ պահող շէխերը կ'ընեն որ արեգակնազօր այդ էութիւնը տեսած են միայն իրենց նախահայրեր, եղտի շէխերը, եւ ասոր համար այդ զօրութիւնը անուանուած է «Շեխան տի» (այսինքն շէխեր տեսնուած) եւ կամ «խօ տի» (ինքը տեսաւ) : Կան այնպիսի շէխ ցեղեր որ կ'ընեն թէ այդ միեւնոյն անձ- նաւորութիւնն եւ միւստիս բոտերու կրճա- տումն է Խուտա կամ Սոտէ (**): Բայց կան այնպի- սի շէխեր որ կը հերքեն այդ բացատրութիւնը : Կ'ընեն նաեւ թէ ետի՛ հերշտակապահներ կան երկրի վրայ յաճախ չըջող, որոնցմէ ա- մէն մէկը արեւուն մէկ գոյնը կը ներկայացոյնէ եւ իրենց անուններն են՝ Ազրայէլ, Չիպրայէլ, Ազրազէլ, Միքայէլ, Ազրաֆէլ, Դուրաույէլ եւ Խամայէլ որ իրենց հրամանները կատարող հերշտակներն ունին :

(*) Տես «Անահիտ», Ատարիթիւ 12, եւ Բ . տարի թիւ 1—2

(**) Բրիտանական երկաշտակութեան կ'ընեն թէ փը- բրատան եւս կ'ընդունին որով արեւի լայր եւ զօրու- թիւնը որ Շեխաններ փոքր է եւ շատ յետոյ աշխարհ

Եզրտիններ իրենց նախահայրերու գոյու- թիւնը Ազրամէն շատ առաջ կը համարին : Իրենց նախահայրերու ստեղծագործման մասին եզած ավանդութիւնը, — որով կ'ըստարանան եւ օտարէն կը պահեն, — չեն կրցած գիտնալ, իսկ Ազրամի ստեղծագործութիւնը այսպէս կը պատմեն : Իրենց այս առակելութիւնը տալով, կ'ընեն որ Ազրամի ստեղծագործութիւնէն առաջ Եզրտի շէխ ցեղը երեք գլխաւոր բաժանում ունեցեր է՝ Շեխէ Բարբան կամ Շեխէշե- խան, Շեխ Մնան եւ Շեխ Շամսան, թէ Շեխ Շամսանները Ազրամէն առաջ չորս տու՛մի են բաժնուած, — Սջատինան, Նարաբաթինան, Շամսաօրնան եւ Մալաբ-Յախրատինան, — կ'ընեն որ Մալաբ-Յախրատին տունն հինկազիր Յախրատինի օրով Շեխանտին երեւցեր է երկրի վրայ, իրեն պարտէզ մըն է անկեր ու Ազամը ստեղծելով իր պարտէզին պահպան է կար- գեր, եւ թէ Յախրատինը այդ տունն Շեխանտինի եւ հրեշտակապահներու առջեւ ծառայելով՝ մասնակցեր է Ազրամի ստեղծագործութեան եւ Շեխանտին «մալաբ» տիղորտը ընդունելու : Ազրամ համար կ'ընեն՝ երբ անգամ մը գեւ- տինը հերկելու կ'ելլէ, հողին մէջէն մարդու մը գանձը կը գտնայ եւ ինքը՝ շատ իմաստուն՝ կը զուշակէ որ իրմէ առաջ գոյութիւն ունե- ցող մարդը նախահայրը Ալամ անուրը ունե- ցեր է :

Երկրի ամէն կողմ ջրեղեղով ծածկուելի եւ միայն Նոյի ու իր տապալակի մէջ եղած ա- րարածներու ազատիլը հերքել կուզեն : Կ'ըն- դունին թէ ջրեղեղը եղած է եւ անով երկրի մէկ մասի ընկալիչները միայն են խեղդուած :

Եկած : Թէ ինքն Շեխանտին է որ եղտի շէխի կերպարանքը մտած քրիստոսին օգնութեան է Տասեր, բայց տեսնելով որ զանի արդէն խաչել վրայ է գտնած եւ միայն զամ մըն է Յասցի կը զամը անյայտացու- ցած, եւ քրիստոսի Տօղին ու անոր արեգակնային զօ- րութիւնը իր Տեղը անուրից տարած է բայց ինչպէս ըսի նախագիտ այս պարագայի մէջ կը կեղծեն, որով Տեղեւ Խաչի որ Եզրտիններ իրենցմէ զատ բոլոր ազգերը խաչ- նուած եւ պիտ Տամարելով շեք ընդունել որ արեգակ- նային զօրութիւնը անձնցմէ ծնած ըլլայ, եւ թէ Շեխանտին՝ որ արեգակնային զօրութիւնն կը ճարչու՛մ մարդէ ծնուիլը չեն ընդունել, Տեղեւարք արեգակնային զօրութիւնն չեն կրնար ընդունիլ մը աստուածոցիկ Բրուտը որ մարդոցմէ ծնաւ եւ մահամբ մեռաւ (Թէպէտ ըստ մը մեռնելէ յետոյ յարեաւ) :

Անգամ մը առանց իմ ներկայութիւնը գիտցնելու մտիկ ըրած եմ իրենց մահճետական փէր-բախու Տեղ ունեցած խոտակցութիւնը, այդ խոտակցութեան մէջ կ'որճամարտին քրիստոսութիւնը եւ զիբիւք կրօնքով մահճետական Մուճամմար մարդքը ընդունող կը մե- աշնէին, մինչդեռ Նոյն մարդքը Մուճամմարին Տայ- Տոյից տեսած է ուրիշ տաններն : Այս Տեղեւ- անութիւններով Տամարուած եմ թէ Եզրտինները առանց քրիստոսի կամ մահճետական կրօնքներու ազգացու- թիւնը կրելու պահած են իրենց կրօնքը :

եւ իրենց ցեղերու բաժանումը որմէ մաս մը Ազգակէն եւ մաս մը ջրհեղեղէն առաջ կը համարեն կ'ըսեն որ անխառն մնացած է միջնեւ այսօր :

Շեխանտի շախարհալու պատմութեան քննարկէն մէկը հոս ներկայացնենք :

Կ'ըսեն որ Շեխանտի անգամ մը երեւցած է Շահազի մէջ, աշխարհի բոլոր իմաստունները, մանաւանդ արար իմաստունները լսելով անոր մասին խօսուածները, ձեյ (թերեւս վաղ) անուս ահարկու գազանը կը յաղթեն եւ օճերով ասն՝ ձեյով կուգան անոր հետ մրցելու : Շեխանտին, անոնց գալը գիտնալով, իր Մամաաշայ ծառան դանտը գիմաւորելու կը զրկէ, եւ ան ազօրեղի քարի մը վրայ նստելով քարին կենդանութիւն կուտայ եւ կը յառաջանայ : Իմաստունները այս հրաշքէն անաբեկած կ'ուզեն անմիջապէս ետ երթալ, եւ Մամաաշայ, զգալով զայս, կ'ըսէ անոնց. «Հողգործներ, ո՞ւր կ'երգայիք եւ ինչ ո՞ւր դառնաք, ո՞վ կը փնտռէիք կամ որ ո՞ւր համար եկած էիք, պատասխանեցէ՛ք» : Իմաստունները կը լսեն եւ ինքը կ'աւելցնէ «Ես գիտեմ ո՞վ գը փնտռէք, անա հոն է, որ վէ՛մ մը ճեղգած՝ ճեղգին մէջ կ'ապրի, դաջեց եւ տեսեց զինքը» : Իմաստունները վէ՛մին կը մտօնիկան եւ ճեղգուածին մէջ մտնելու անկարող կ'ըսեն անոր. «Ո՞վ հօգր իմաստուն, մենք ալ իմաստուններ ենք, բնութիւնը մենք ալ կըցած ենք հնազանդեցնել մեր կամքին՝ շատ անգամներ, բայց մեր կարողութիւնը աննշան է քու առջեւը, եւ մենք կը շուարինք թէ ինչպէս այս բազմութեամբ վէ՛մի մը պատուածքին մէջ պիտի սզմինք, միթէ մենք մտնելու ենք որ ճեղգին երկու կողմը փակելինք» :

Այն ատեն Շեխանտին կը հրամայէ վէ՛մին բացուիլ եւ չիւրերը տեղադրել եւ իսկոյն վէ՛մը կը հնազանդի : Քիչ յետոյ իմաստունները Առաջին լուացուիլ, մարբուիլ եւ աղօթել : Շեխանտին կ'ըսէ որ լուացուելու պէնք չկայ, եւ ամենազովիկին է այն աղօթքը որ մարդ մը անկեղծ սրտով, եւ հանգիստ խղճով կը կատարէ, հող չէ թէ մարմինը աղտոտ ըլլայ : Իսցոյ իմաստունները կ'ուզեն լուացուիլ, այն ատեն գաւազանը վէ՛մին գալնելով շուր կը եղիտցնէ եւ իւրաքանչիւր իմաստունին համար կտոր մը օճաւ : Յետոյ իմաստունները, առանց անոր հետ մրցելու, կը հարցնեն իր ով ըլլալը, կ'իմանան որ անձնուիչ է եւ կը հաստատն անոր սուրբ եւ երկնային ըլլալուն : Ասոր համար Նեխանտը «սպիտակ» չեն ընէր, եւ կ'աղօթեն առանց լուացուելու :

Մամաաշայի համար եւս կը պատմեն որ ինչ շատ մը հրաշագործութիւններ, եւ կ'ընդունին

որ ան ալ մարդոցմէ չէ ծնած եւ մահով չէ մտած : Հին աւանդութեանց լաւ հմուտ չեխեր Շեխանտին, Ստոնէ ընդունելով կ'ըսեն որ Մամաաշայ նոյն ինքն Մէլալիքի-Տաուգնէ, թէ այս երկուքն երբեմն երկրի վրայ իրարու հետ յարաբերութիւն ունեցած են, բայց կան այնպիսի չեխեր որ որ այս կէտը տարբեր կը բացատրեն :

Մէլալիքի-Տաուգը սա պէս ալ կը մեկնեն՝ Տաուգ (մտաղ), Մէլալիք (իշխող, տէր) եւ Մէլալիքի-Տաուգը (մտաղեայ աստուած) կ'ըսեն որ իր եօթը նմանները ունի (եօթը կուռքեր) : անոնք աշտանակներու վրայ են շինուած սեւ հաւի մը կամ աղաւնի մը նմանութեամբ, եւ թէ անոնք ո՞չ կը կտորուցնեն, ո՞չ կ'այրին, ո՞չ կը ժանդոտին եւ ո՞չ կը պակսին : Մետաղը, որմէ այդ կուռքերը շինուած են անձանօթ է կ'ըսեն, թէ այդ կուռքերը Մէլալիքի-Տաուգի հրաշայ պատկերը կը ներկայացնեն եւ այժմ «անտեսանելի են մարդոց եւ կորսուած», եւ թէ անոնց վրայ երկնային գրեր եւ կնիք կան եղեր :

Շահազիէն եկող զաւալները (պատուիրակ) իրենց հետ կ'ուսնենան այդ արձաններուն նմանութեամբ ձուլածոյ աղաւնիներ որով եղիտի գիւղեր կը շրջին եւ ասասնորդին կը հաւաքեն : Որ գիւղը որ մտնեն, գիւղացիները պարտաւոր են գիւղէն դուրս եկած դանտը գիմաւորել : այդ միջոցին պատուիրակ չեխերէն մէկը, աննեկով աղաւնի տուփը որ կաշեայ պարկի մը մէջ գրուած կ'ըլլայ, գիւղապետի վզէն կը կախէ եւ այն ատեն միւս պատուիրակներն իրենց գրապաններէն հին ձեւով փողեր կը հանեն եւ արտը երգեր եղանակելով դիւրը կը մտնեն : Ասոր հետ ունին «ուխտի ճրագ» բազմաթիւմանի լուսասփիւններով, որուն մէջ կը վառեն բոյսերէ բաղադրուած մեղք անձանօթ անուկ մը հեղուկ : Օտարազգիներէ այս արարողութիւնները կը թաքցնեն :

Շեխանտը համար սա աւանդութիւնը կայ : Իւրաքանչիւր չեխը ունենալու է մազ հիւսած զլիսակ մը որուն «թաճ» կ'ըսեն, եւ երբ ու եւ չեխ մէկի մը հետ կուռի բռնուելով անոր առաջին հարուածը թաճով տայ ու յետոյ եթէ նոյնիսկ անուացու վէ՛քը տայ անոր, Նեխանտը լուսայեւարդայ կը նկատուի իսկ երբ թէլէ առանց նախապէս թաճով զմազդելու կուռի բռնուելու ու նոյն իսկ իրաւունք ունենայ եւ վերաորուի՝ նախառանց եւ լանադ լանքի կ'ենթարկուի : Իսկ փիւրերու համար կ'ըսեն որ երբեմն քառասուն տոնօ են եղեր, եւ իրենց փիւրէ-ըլլ-փիւրան տոնօէն յաջտուութ են «ոքմ-տար»ներ (մարգարէ, գուշակող) որոնց հրաշագործութիւնները մինչեւ հիմա կը խօսուին :

Շինի ու փերիեր կը պատմեն նաեւ ուրիշ աւանդութիւններ որ նմանութիւն ունին Ս. Գրքի, չբնից պատուութեան գրուածներուն, եւ այս բոլորը իրենց կը վերադարձնեն, անոնք կը թուեն իրենց նախաձայրերու: Շեխաւտօրին հետ ունեցած յարաբերութիւնները, անոր հետու նեցած տեսակցութիւնները, զանի հիւր ընդունիլը, անոր սուգերը լուսւլը, եւն, նման այն սատուածային ընդունելութեան որ Ս. Գրքի մէջ կը գտնենք Աբրահամի, Իսահակի, Դոժտի, Մովսէսի եւ ուրիշ նախապետներու ու մազարէններու ժամանակ: Սխալ կ'ըլլայ ըսել թէ Նզիրները մասնատակն կամ քրիստոնեայ ազգերու հետ չփոխելով անոնցմէ հասկցած Ս. Գրքի այս անցքերը, իրենց նախաձայրերուն եւ իրենց Շեխաւտօրին կնի վերագրած, որովհետեւ եթէ Նզիրներու այն աւանդութիւնները ամբողջութեամբ հաւաքել կարելի ըլլայ, պիտի տեսնուի որ Նզիրները ոչ միայն մասնատակներէ կամ քրիստոնեաներէ փոխ առած չեն, այլ Ս. Գրքի անցքերը միշտեւ Մովսէս ուրիշ բան չեն ըսաց եթէ այսպիսի աւանդութիւններու ծաղկազար ընտրութիւնը եւ բարեփոխումը, Հետաքրքրի է գիտնալ թէ արդեօք Ս. Գրքի մինչեւ Մովսէս եղած անցքերը եւ Նզիրներու մէջ եղած աւանդութիւնները իրենցմէ աւելի հին ազգերէ՞ առնուած են, թէ մէկը միւսէն — իրենք կ'ըսեն որ այդ բոլորը եւ ուրիշ շատ պատմութիւններ կան գրուած իրենց նմանքս գէրը գտնուող գրքին մէջ, ուր օրը օրին գրուած են յայտարի բոլոր անցքերը, թէ այն գիրքը կաշիէ թղթի որ ունի (անշուշտ մազադաթ ըսել կ'ուզեն), եւ թէ միշտ աւելնալով այնչափ մեծցած է, որ այժմ փոխադրելու համար եօթ ուզտ հարկաւոր է:

Նզիրի շինի ու փերիեր իրենց աւանդութեանց վրայ հիմնուած, կ'ըսեն թէ Հայն եւ Նզիրին երբեմն կ'ըմանակից ու բարեկամ ազգեր են եղած, թէ իւրաքանչիւրը ունեցած է իր մէկ Դէրը, Նզիրները Շանկի կամ Շանգար Դէրը, իսկ Հայերը Չանկի Դէրը (այժմեայ Մշոյ Ս. Կարպատը զոր կը յարգեն Նզիրները), թէ Հայերը իրենց կրօնքն շնորհ են նախ իրենց Դէրերը շաղցնելով, ուրիշ կուտգեր պահանջով եւ յետոյ քրիստոնէութիւն ընդունելով:

Իրօք այլ եթէ առնենք գաւառացի Հայերու նախապաշարունակներն եւ աւանդութիւնները կը զարմանանք տեսնելով որ անոնք նոյն են ինչ որ կ'են Նզիրներու մէջ եղածները: հոս կը գտնուիմ հայ եւ եզրին նախապաշարունակներն եւ աւանդութիւններն շարք մը իրրեւ հաստատութիւն իմ ըսածիս:

Հայոց նախապաշարունակներն եւ աւանդութիւնները երեք շրջանի մէջ պէտք է փրճուուել: Ա. փոքր տղոց ջով (աւելի գիւղերը ուր դպրոցներ չկան), ատնք նոր արթնցած կը խօսին միշտ իրենց նախորդներէն լսելով եւ իրենց յաջորդներուն փոխանցելով, Բ. կոյս եւ անուս աղջկանց ջով, աւելի հիւանդատնէրուն եւ ցաւագարներուն որոնք չեն ամուսնանար եւ իրենց զառն կեանքը կը մտնիթաւրեն աւանդական գրոյցներով եւ նախապաշարունակներու գործադրութեամբ: Գ. պառուած աղջկանց, այրի եւ անդաւակ կանանց եւ կոյրերու ջով, որոնցմէ ջաղած եմ հետեւեալները:

Պատմ աւանդապահ կիները Յիսուսը սատուածորով ընդունելով, կ'ըսեն որ ան ուրիշ անգամիք եւն աշխարհ եկած է ասանց ծնելու: Ե. ան յայտացած օտանց մեղանլու, ինչ որ նմանութիւնն է Նզիրներու Շեխաւտօրին համար եղած աւանդութեան, եւ երբ հայ Եւանդապաշարին հարցուի թէ ուրիշ անգամ Յիսուսը ե՞րբ է աշխարհ եկած, ան կը պատասխանէ թէ սատուածորով Յիսուսը աշխարհ եկած է թէ՛ ջրհեղեղէն ատաղ եւ թէ՛ վերջ, ուր ըս աններուն իբր փաստ կը ներկայացնէ Ս. Գրքի մէջ յիշուած Միջբնեղէկ քահանայապետը որու ծնունդն եւ մահը յայտնի չէ՞ կ'ըսէ:

Նզիրները կը հաւատան «նիաթ» կամ չար-աչքին, նոյնպէս կը հաւատան գաւառացի Հայերին շատերը «նիաթ» կամ չար-աչք կ'ըսուի այն սուր ու վէշ նայուածքը որով մէկը ուրիշը կը դիտէ, անոր կը նախանձի, անոր նման ըլլալ կը ցանկայ, եւ կը կարծեն թէ այդ նայուածքէն ազտուած, ենթական կը հիւանդանայ, կամ քաւած ատեն զետիւրել կ'իյնայ, կամ վերջապէս փորձանքի մը կուգայ, Նզիրները հիւանդը այդ աղեղացութիւնն աշտուելու համար չեն կամ փրկը կը հրաւիրեն որ ասեղ մը, ի՛նչ մը կամ քեշ մը աղ ձեռքին մէջ ստած հիւանդին ջով կը վազէ եւ յօրանջելով ու անոր վրայ փչելով կ'աղթէ, եթէ ուռած փեղ մը կայ՝ ամուխով կ'աղթէ (այսինքն կը գրէ): Եոյնը կը գործարդեն աղօթաբար կայ կիները, որոնք պէտք է որ աղօթելիլու արտօնութիւնը ստացած ըլլան Հայաստանի մէջ գտնուող սուրբերէն զանոնք երազի մէջ տեսնելով, Այդ սուրբերէն մէկի, Ս. Կարապետի անունով «նիաթ» բժշկողները տասուշորս տուններէ բաղկացած աղօթք մը կ'ըսեն որուն մէջ ամփոփ կերպով կը յայտնուի մինչեւ հիմա գործադրուող շարք մը նախապաշարունակներու եւ աւանդութեանց պատճառները, հոս կը զետեղիմ զայն անորղջութեամբ եւ իսկոթեամբ:

Աղօթեմ, ուժ մատով, էրկու բժով,
 Երգանանու եօթն անուանով,
 Զանկու գրեւի գորովեւեւով :
 Մեանիմ քեզի, Չանկու գրեւան,
 Մեանիմ քեզի, Չանկու գրեւան,
 Գու բըշկու ցու նիսման :
 Չար աշն՝ է շար փուշ,
 Չար փուշն՝ է շար կրակ :
 Կորսիք կրակն՝ է շար աշնէ երակ :

Գիւտեք բժեւն աշխարհն
 Ժողովան եկան Չանկու գրեւան,
 Ժողով էրին մընը եօթն քուտան,
 Ասին՝ տերեւք շուր Հնդկաման :
 Բեհեղեղեղեղեղ էր գիւտեղեղեղ,
 Ստգալէն էր իշխանապետ,
 Հանուց կանգած մընը գիւտեղեղեղ
 Ձիւնով ասին մընը ժողովին :
 « Ըստեք իշխանք որ դժեմքեքին,
 « Ըստեք իշխանք Սանդրակետին,
 « Ըստեք գուք էլ որ մընը գիւտեղեղեղ
 « Էնն ա եկիք տերև աշխարհն :
 « Են շրջապատու իւր տղեկոսն
 « Որ պանինք էր Բեթեղեմնոն,
 « Են սպանու էր իր իշխանի տերոն
 « Որ միջուկի մընը սուրբ շրջոն :
 « Պէտք ա երթալու անիլ ըզնէ
 « Որ նշանք տու մեր փուք բժեք
 « Պէտք ա խորել յաղթել ուրեքն :
 « Ապա թի շէ կ'եղինք գիւտեղեղեղ :
 Երկու գրեւանք որ մընը գիւտեղեղեղ
 « Են՝ եղինք զժու քան շնէին,
 « Են՝ երթանք, կ'աւանդեք որ սըբ ըրին
 « Որ միջուկի մեանով Միջուկին :
 « Են յաղթեք կը ցուցնէ թէ Չանկու ինչ կամ աշխարհայ Ս .
 « Կարպետր, դեւերու ժողովատեղին եւ գիւտանն է եղելու :
 « Թէ սատանաները Յիսուսի զարդու թեան ժամանակ հոն
 « Կարպետրով Յիսուսի հետ քառասուն որ ծով քանկու
 « Կայմանը որոշած են, Յիսուսի հետ մինչեւ Արարատը
 « Բարձրանալով, Արարատի աղբերանները սալ (սալաքար
 « աստղոյ) . ձիւները որդ (") եւ կողքայ շըշըպկայքը աշ են
 « Կարձուցած որպէսզի Յիսուս խնկու ջուր չզանայ եւ անկէ
 « Կախարհի փառքերը տեսնելով, — որոնց տէրը սատան
 « նաներն էին, — տկարանայ եւ յաղթուի . յետոյ կը
 « յնէ Յիսուսի յաղթութիւնը, Ս . Կարպետրի արարատեան
 « Կախարհի զարը եւ դեւերը հաւաքելով գետնափոր բան
 « արն մէջ լեցնելը . վերջին մասին մէջ Կաղ-դեւին խնդ
 « րանքը, որ խոտապցրէ է Ս Կարպետրի վառարանին փոշին
 « ասնով եւ Փրէպիթման (Մաթիւ-Արար) գետը լեցնել :
 « որուն Ս . Կարպետրը խղճալով « զնախանէն » հանած եւ
 « փակելին » է դրած՝ « օրական «սեւ իրցած հաշ » մը որու
 « չիլով անոր, եւ սանձանելով որ եթէ «մարգամարդու » (ո եւ է
 « մարդու) վնասէ, ինքն ալ սեւ կատու մը ըլլայ (հայ ա

« Ձիւնք կու բերենք շուր Արարատ,
 « Սիր մէջ կուտենք ցորի մի խոտ »
 « Զոր շնք խոտը տղ կու ծծենք »
 « Աշխարհի փուք ուրին կ'ատենք »
 « Արարատու մուն որդ կ'ենենք »
 « Զուրու շըբը տալ կու շնենք »
 « Կողքայ ըրու որ տղ կու կտրենք »
 « Գառառուն օրէն զնկու յաղթեմք » :
 « Գառնի առան սատանորդին,
 « Գառնի աշխարհ օր գիւտեղեղին :
 « Կերան ըզող խեւ ցորեկին,
 « Աստանորդին յաղթեց գիւտին :
 « Աստանորդին որ իայ ելու
 « Սըբ կարպետր առաջ ընցաւ .
 « Զարեա թաքցաւ սատանորդուն,
 « Ըսր ուտեց որ մընը գիւտեղեղեղ :
 « Սըբ կարպետր առաջ ընցաւ
 « Արարատու աշխարհ եկաւ,
 « Գնաց մասու Չանկու գրեւան
 « Ժողովեց գիւտեւք Գրեց զմասն :
 « Կաղ-դեւ շըբաւ կանչեց՝ « Ամանն,
 « Մի գիւտեղեղ գուգին ի զնախան »
 « Են կ'եղինք զեղի փոշիսան :
 « Եստիմ՝ լցեմ փըրեղովմանն :
 « Սուրբ կարպետր խղճաց ուրեքն,
 « Զըտունէն Տանեց Գրեց փակել :
 « Սոց » « Պէտք ա մնա ետտեղ
 « Զժուրի է գառառու որդուն աշեղ :
 « Երի տանողին ըմէ լուսաւ
 « Քեզի թող տալ սե խաջ՝ կուկուր
 « Սըբը կտի գառառուարդու
 « Երու էլ գառառու մէջ սե կատու » :
 Աղօթեմ, ուժ մատով, են :

Կաղ-դեւեր կ'ըսեն որ Կաղ-դեւը
 անպատ մը՝ կնոջ մը դպելով, սեւ
 կատու մը կը գառանայ եւ այն օրէն
 կը սկսի միւս դեւերը զն անէն
 դուրս հանել՝ փակցնելով :
 Այսին զատ արդէն գաւառացի
 Հայերը ուրիշ շատ պարագաներու
 մէջ եւս դէպ ի սատանաները ար-
 համարհնոք չեն վերաբերուիր .
 Իրենց աւանդապատաները դիրեք կը
 զգուշացնին սատանաները միտ
 «սատանայ» « դեւ » անուններով
 անուանարկելէ, մասնաբեր կըր
 ջուրի մը ակուտքին մտ, շատ մը
 ճամբաներու մէջտեղ կամ մուտք տեղ
 մը կանգնած ըլլան, ուր որպէս
 թէ սատանաները իրենց ընակարան
 կ'ընտրեն . եւ այդ պարագաներուն,
 եթէ հարկադրուին յիշել այդ «եռ-
 գիւտեղ» փոխան «սատանայ»
 «յիսուսագրիտաններ», «քաջեղ»
 կամ «չարքեր» կ'անուանեն՝ պար-
 թագաներու համաձայն : (Յիսուս-քը-
 իրտաները անուանելու պատճառը
 այն է թերեւս որ այդ անունը նա-
 խապէս յիշելով սատանաները հա-
 յածած ըլլան) :
 Ինչ կան ուրիշ շարք մը նա-
 խապարտմանի որ նոյնու թիւնը
 կը գործարդուին թէ՛ Եղիտիններէ
 եւ թէ՛ Հայերէ :
 Սյապէս, Եղիտինները սխտորի
 կեղեւը փողոց կամ բաց տեղեր չեն
 թափեր, պատերու խոռոչներուն
 մէջ կը պահեն, սատանաները ան-
 արգած ըլլալու համար . նոյնը, նոյն
 պատճառով կ'ընեն գաւառացի հայ
 կնիւրը . կնիւրանիւրու թի-սակը
 (օշոյիկ), Եղիտինները առան մէջ-
 տեղէն ծակելու չեն նետեր . ստար-
 կելով թէ կախարչ մարդոց ձեռք
 կ'իջնայ, եւ անոնք վրայ կը գրենու
 կը փորձեն իրենց գրով սատանային
 յաղթել . նոյն սովորութիւնը կը
 գործարդեն Հայաստանցի Հայերը,
 եւ անոր վրայ երիտասարդները
 իրենց ուժը կը փորձեն՝ բժամատի
 կամ ցուցամատի հարուածով ծա-
 կելով զայն : «Սատանի եղուրդ»
 կուրած զարը (շարխաքար), որ
 սեւապոյն, չերտար եւ փայլուն
 է, Եղիտի տղաք էրը տեսնեն՝ գետ-
 նէն կը վճրեցնեն եւ աշքերին գո-
 ցնելով զայն դէպ ի ետ կը նետեն
 նոյնը կ'ընեն եւ հայ տղաք :

(*) Ամառուան տաքին Մատի լեռն ձիւնապատի կէտքերը, այն
 տեղեր ուր մընը կիսաճուլ է և իջ զայնան ստակ մը որդեր, որոնք
 իրտուր մտնելով իրար կը փակեն և այդպէսով խոշոր մեծութիւն
 է կը ստանան, ստոր Տամաշ շարաստանի Տեաւար անկիւնները կ'ըսեն
 որ սատանաներու ստեղծած որդերեն են գայքած, իսկ Մատիի ստա-
 րտաները գառնուր ընկնիւրէն ոմանք այդ որդերու ստառցնալու
 պատճառը ծանկելով, անոր մէջ Տուաքուած ջուրը կը թնեն :

Կաւառացի Հայերը երբ իր մը կորսնցնեն, փնտտելու համար սա միջոցին կը զխննէ՝ գետինը թուփ կը թափեն եւ վրան խիւիւր կը դնեն խայածեւ : Նոյն կ'ընեն Նգիտինները կորուստի համար, թուփ փոխարէն ջուր գործածելով, եւ երկուքն ալ այս պատճառով թէ աստանայ մը իր ճամբան կորսնցուցած՝ կորուստի վրայ է նստած, ու այդ խիւիւնկաճովը շնորհիւ իր ճամբան մտաբերելով պիտի անցնի երթայ, որմէ յետոյ ամէն անկիւն տեսանելի պիտի դառնայ եւ կորուստը երեւան պիտի գայ : հայ երախաները խիւիւնկաճ մտորջը եւ թուփ-ծովը իրենց ակին մէջը կը շինեն, յետոյ միւս ձեռքով վրան կը զարնեն, խիւրու մեծամասնութիւնը որ կողմ ի ինայ կը նշանակէ թէ կորուստն այր կողմն է :

Նգիտի վիճակահանները կանանչ աման մը ջուր լցուցած՝ անոր մէջ կը նային եւ գուշակութիւններ կ'ընեն : Նոյնը Հայերը, եւ ուրիշ քանի մը գուշակութեան ձեւեր ալ որ քրիստոնէութիւնն է բերած իրենց մէջ : Կ'ըսեն թէ Յարութեան երկփոյնն ծնած մանուկը, լաւ վիճակահան կ'ըլլայ եթէ երեք տարուան հասնելէ յետոյ միշտ իր աջ ձեռքի բժամատի եզրագամ վրայ նայի : Եւսեւ դեռ արարուածքի շնորհով աղիկներուն ձեւորակ կտաւ : Էի վրայ նայիլ կուտան եւ այսպէսով այդ փոքր աղիկները գուշակութիւններ կ'ընեն : Ասոր համար հազիւ ութը տարւոյն հասակ ունեցող աղիկի մը կը արովցնեն որ կոպերը առանց թարթելու միշտ նայի կը ստանին եւ անի թարթիչները չչարժելու համար իր մատուրներով անոր մը բըռնած անյարժ կը նայի կտաւին : Եթէ փորձը առաջին անգամն ըլլայ՝ շատ ուշ կը յաջողին եւ իրենցմէ շատերը վախերէն կը հեւսանան : Անոնք երկար ատեն կտաւին նայելով իրենց շուրջ եղողներուն կ'ըսեն որ կտաւին մէջէն ծով մը կը տեսնեն եւ քիչ յետոյ կ'աւելցնեն թէ ծովին մէջ ձեռքերն մը կը լողայ, ապա կ'ըսեն որ իրենց մտեւել քարեկամները զաչաղիմէջ նստած ծովուն մէջէն դէպի իրենք կուգան : այս կացութեան մէջ ձեռքակ կտաւին ենթակայ եղող աղիկը արասպիսանք եւ ինք իրմէ ելած կցկաղիք պատասխաններ կուտայ իրեն ուղղուած հարցումներուն : Այս փորձը որ մինչեւ հիմա իսկ կը գործադրուի իր շատ միասակար հետեւաբը կ'ուսնան : գործադրելու առիթ տուողները պանդխտութեան մէջ անուսին կամ զուակ ունեցող հայ կիւնկաղի կ'ըլլան որ անոնց կացութիւնը կամ ապագան գիտնալու համար այս միջոցին կը զիննի եւ իրենց մատաղ աղիկները ատոր կը դռնեն ու այն խնդները համարած թէ տարիներէ ի վեր պանդխտութեան մէջ եղող

հայրը կամ եղբայրը պիտի տեսնեն, սիրով կ'ընդունին իրենց առաջարկուած դերը : Նգիտիները միեւնոյնը կ'ընեն Հայոց գաւթիմուտին, նուազարդին, ինչ որ կ'ընեն Հայերը : Թողլով այն տօնախմբութիւնը զոր գաւառացի Հայերը կը կատարեն այդ օր, անոնք տարիմուտն առաջին գլչերը կաշիք պարկ իր արած ձեռու ընին, կը սկսին զարնել տան ամէն անկիւն : «Շըլօ տ, գուրթ» կանչելով : «Շըլօտ» ներք անցնող տարուան չար ժամերու, չար օրերու, հիւանգութեանց եւ մոռնողներու ուրուականներն են՝ որ նոյն մարուան վերջին ամսուն կը տեսնուին մարդոցմէ : Հայերը Շըլօտները իրենց տունընէն զուրա վանելով անոնց ետեւն հնցած աման մը կը նետեն եւ զուտերնին կը կղպակ վայ այն մարդուն որ այդ օրը շուտ մը տուճը եկած չըլլայ, որովհետեւ նոյն օրը ուշացողը ներս չեն աւտեր, վախտալով թէ բոլոր Միտաները անոր հետ ներս կուգան : Այսպէս եւ Նգիտիներու մէջ :

Ասոնցմէ զատ միեւնոյն հեքեաթները կը խօսուին թէ Հայերն եւ թէ Նգիտիներէ՝ զաւջանց թագաւորներու եւ քաջերու մասին : Քաջանց թագաւորներու մատանին որու զօրութեամբ կ'ըսեն թէ կարելի է մարդու իր փափաքածին հասնել, միեւնոյն ետալող կը բարձրան ունենալ Հայերը եւ Նգիտիները : Եւ միեւնոյն զրոյցները կան նախամարդոց մասին այս երկու ազգերու մէջ, որոնցմէ է «կորուսած ուրբաթի» հեքեաթը :

Կ'ըսեն թէ նախաստեց մարդը (ըստ Հայոց Ազգամբ) թոյլուններուն, անասուններուն ծառերուն, կանանչներուն, թփփիկ տեսակ անուն առած էր : իր որդիները, իր թոռները, իր թոռան թոռները, իր աղջիկները, իր հարսները, միեւնոյն անուններով կ'անուանէին զանոնք : Եւստ թէ քիչ ժամանակ անցնելէ յետոյ ելաւ նախապետ մը շատ իմաստուն, շատ խնայիչ, շատ հանձարեղ, անակի որ երկրի ժայռերն իրենց սողէն՝ ժամ կը բերէր, երկինց մանրիկ աստղերը կը համբէր : Այս նախապետը եօթ տարի, եօթ տարի, եօթ չաբաթ, եօթ օր, եօթ ժամ ծով պահեց : զիշեր ու ցորիկ աղօթեց, խնդ թափեց, միտք տուաւ ու միտք տուաւ եւ վերջապէս նապեց ամուսուն, օրերու, օրուան ժամերու անունները ու իր որդիք ու իր թոռները ուրայն եղան այս նոր գիւտին վրայ : Բայց, օր մը, տարին չար, ա միս չար, չարաթ չար օր մը, նախապետի թոռներէն մէկը, նախապետին չափ հաստատուն, չարթուան օրերը իրարու ետեւ կապեց : կապած ժամանակ ուրբաթ օրը փախաւ : Լուր տուաւ իր հասակակիցներուն, իր եղբայրներուն որ պան ուրբաթը բռնեն, ժողովուրդան :

աշխարհը իր շորջը ժողովեցան, ու ինքը նորէն շարժուայ օրերը իրարու ետեւ կապեց այսպէ՛ս՝ երկուշարթի՛, երեքշարթի՛, չորեքշարթի՛, նինգշարթի՛, . . . շարա՛թ, կիրաւ կի՛թ. դինքը բըրապատողները գիտեցին որ ուրբաթը չկար, ուրբաթը փախած էր . ձայնը նահապետին ականջը հասաւ . նահապետը կանչեց իր թոռը ու ըսաւ որ շարթուան օրերը իրարու ետեւ չարէ, ու այն շարթը, նահապետը գիտեց որ ուրբաթը չկա՛յ . ուրբաթը փախած էր . կանչեց իր որդիներէն վիցը, մէկ ալ ինքը՝ եղան եօթը . եւ եօթ զոյգ տրեխ, եօթ զոյգ գուրլայ, եօթ տեսակ հագուստ առին իւրինց հետ . եօթ զոյնս գլխարկով գլուխնին մածկած՝ ճամբու ինչևի ուրբաթը գլխոտելու : Գայտի՛ն, շատ ու թեկ գայտին չեմ գիտեր . զիտեմ որ եօթ սար անցան, եօթ գայտագուրան չպիտեցին . եօթ դատարբուր կոխեցին, եօթ ջրի, եօթ ախան, եօթ առտի, եօթ աղբրի գլուխը կանգնեցան՝ հարց ու փորձ տուին, ուրբաթը չկար, մասնակրով ականջնին զոյցեցին եւ «ուրբա՛թ, ուրբա՛թ» կանչեցին, ուրբաթը չլսեց . փորթ վրայ պատկեցան եւ զանի ջրին մէջ փնտոցեցին, բայց ի զուր, ուրբաթը չգտան . զատարկ ձեռով տուն դարձան : Նահապետը դատ իմաստուն էր . շուտով ասոր ճարը գտաւ : Շատ ուժեղ, շատ զօրեղ, այլանդակ քան մը, երկնուց ինչ, տարիներէ ի վեր անտառի մէջ այրին մէջ կ'այտէր : Նահապետը կը կարծէր թէ ան է աշխարհի ստեղծողը, եւ անոր, ամէն օր, իր թոռներու մեջդրացաւ գառ մը կամ մաքի մը նուէր կ'ուղարկէր : Ժամածեց այս նոյրամ ինքը տանիլ նուէրը ու կորսուած ուրբաթի մասին հարց ու փոձ ընել, ուստի ելաւ շատ աղուոր, մատղաշ մաքի մը առաւ ու իր վրաց ընկերներով անոր քովը գնաց Ատեղծողը արջին ներսն էր, մաքին այրին ներք հրեց . ստեղծողը մըրթմըրթուով մը կը դառնար այրին մէջ . այն ժամանակ նահապետը հարցոյն ուրբաթի յասին, ստեղծողը ձայնը գոռուով կը փոխուէր, եւ նահապետը, կ'սո՛րիով թէ փախչող ուրբաթը ստեղծողի քովն է եկեր եւ ստեղծողը զանի զուրս հանել կ'ուզէ ու չի կրնար . Ժամածեց իր վրուխն ու ձեռքերը այրին բացուածքն ներս անցնելով օպնել իր ստեղծողին, ուստի ըսաւ իր որդիներուն՝ «Վրուխ ու ձեռքերս ներս մտց' ելէ յետոյ քանի որ ես ոտքերս շարժեմ, գիտցէ՛ք որ ուրբաթը բռնելու կ'աշխատեմ, եւ երբ զանի բռնեմ ա՛լ ոտքերս չեմ շարժեր եւ զուգ զիս զուտ կը քաշէ» : ու սխալէս ալ ըրաւ : Այրին ներսէն հարուածի ձայներ եւ կանչըտուքներ կը լսուէին, նահապետը արաւ գտնեցաւ տղերքը իրար կ'ուտար իր որդիները կ'ուրբաթանային որ կորսուած ուրբաթը շուտով

զուրս պիտի գայ . անցաւ կարճ միջոց մըն ալ . նահապետը օտքերու շարժուածքը դադարեցուց . իր որդիները նետեցուցին թէ ուրբաթը բռնուած էր եւ զուրս քաշեցին զայն . բայց ի՛նչ տեսնեն, նահապետը զլլուտ կէտը չկար, զրի՛թ բերան իրարու էին խառնուած, մարմինը արհնում ներկուած, եւ ուրբաթն ալ մէջտեղը չկար, Ատր վրայ մեր իմաստունն ներք վիճել սկսան . խնդրել ծանր էր, մաս մը կը պնդէր թէ նահապետը տունէն դուրս եկած ժամանակ զուրբը արգէն վրան չէր, որ իշխներ կը կարծէէն թէ վրան էր եւ ասոր համար վիճել սկան, բայց չկրցան որոշել թէ՛ նահապետը իրենց հետ եղած ժամանակ զուրբը վրան էր թէ վրան չէր : Նահապետէն յետոյ ամենայն հանճարեղ անոր կի՛նն էր, իրենց ամայրը . ուստի անոր գացին եւ ըսին . «Մայրի՛կ, աս քեզ հաց աւ քեզ հացիկ տաշ, աս քեզ շուրբ աս քեզ ջրի փարչ, աս քեզ աղո՛ւ ու աս քեզ աղաման, աս քեզ կաթն աս քեզ կթան, աս քեզ կիթն աս քեզ քըթոց, աս քեզ լոճն աս քեզ լճան, հոսիկ մեր օճախն մենք քու դասակակ՝ որ դուն զողորգն ըսես, մեր պապը երբ մեզ հետ եկաւ գլուխը վրան էր թէ վրան չէր» : Մայրը մտածեց, խելքը գլուխ տողվեց, յետոյ նստաւ խելք թպիցն, մտքին դարկաւ, բայց ի զուր . ի՛նչ ընէր, ինքն ալ մտցած էր, ւստի այս սարակուսական պատահանը տուաւ . «Որդի՛ք, զի՛նչ մեղքս պահեմ, զի՛նչ սուտ խօսիմ, չեմ յըշեր, գիտեմ որ ձեր հայրը երբ աղ ու հաց կ'ուտէր՝ ձեռով ի բերան քան կը կրէր, բերան բաց ու խուփ կ'ընէր, յաչէր լուսաուն կը խաղէր, սպակուցը կը շողէր, կողբուր կը թարթէր, լեզուն կը ճըլճըլէր, գունչ կ'երթէր ու գէր, ու մօրուք կը ժածէր, բայց չեմ զիտեր զուրբը վրան էր թէ վրան չէր» :

Կ'ըսեն որ նահապետի ստեղծող աստուածը արջ մըն է եղեր . ժամանակ մը յետոյ, տարին բարի, ամիս բարի, շարաթ բարի, օր բարի օր մը ուրբաթ կ'ըլլայ եւ խօսակցութեան մը մէջ նահապետի կտրիճ թոռներէն մէկը զանի կը բռնէ «Այսօր ուրբաթէ՛ք» ըսելով անմիջապէս շատ մը մարդիկ կը հաւաքուին, եօթն օր ուրբաթութիւն կ'ընեն եւ այն օրէն ուրբաթը շարթուան «Նշով» օրը ի մնայ :»

Այսպէս նեքտեթներու մէջ կը հանդիպինք ձիեր, օճեր, թոշուներ, ժայռեր, եւն որպէս ստեղծող ճանջուած ըլլալուն :

Նգիտիները նահապաշարուանբով կաշկանդուած՝ ինչպէս Հայրը՝ համոզուած են որ լուսան այրերու, անձաներու եւ եկեղեցիներու մէջ հրեշտակներ կամ աստանաներ կը բնակին, եւ ասոր համար է որ Նգիտիները իրենց

քնակած փրկելու մէջ հողոյ աւերակ եկեղեցիներէն հետո կը շինեն իրենց բնակարանները եւ աւերակներու քարերը իրենց շէնքերուն յեն գործածիր :

Իրենց Ա. Կարապետէն գտտ որով կերպունն «բը գըբա Ձանդլի» կը յարգեն նաեւ Ա. Առաքելոց եւ Ս. Աղբերկի վանքերը՝ հաւատարմով թէ այնտեղ հրեշտակներու կամ ստանալներու բնակութիւն կայ , որովհետեւ աւանդաբար կը պատմուին իրենց մէջ այդ սուրբերու հրաշագործութիւնները :

Ս. Աղբերկի համար կը պատմեն թէ «որմ. գար» մը հոն երթալով բժշկած է մահամերձ երկխայ մը , թէ հոն բնակուող հրեշտակները կենդանացուցած են այրուած եւ մեռած ուրիշ երկխայուց. ինչ որ կը պատմեն նաեւ քերտոց ցեղերէն շատերը Հայոց մէջ . յը աւանդութիւնները կը պատմուին սա պէս , եւ ասի գրուած կար նաեւ Ս. Աղբերկը գտնուող ձևագիր գրքերուն մէջ . — Իրոտի թէ Թաղէոս առաքեալը Հայաստան գալով այդ գաւառը կ'երթայ եւ կը բժշկէ Բոնիկ իշխանի մահամերձ երախան . Բոնիկ իշխանն անոր այս հրաշագործութիւնը տեսնելով անոր քարոզած վարդապետութեան ճշմարտութիւնը կ'ընդունի , եւ իր կովմաւորութեան տակ գաւառողջներուն հետ քրիստոնէսայ կը գաւառն . յետոյ Բոնիկ իշխան կ'ուղչէ իր նոր Աստուծոյ համար ստուն մը կատուցանել եւ կը հիմնէ Բոնայէնու (Ս. Աղբերկի) վանքը, մէջ կայտը սակի եւ միւս առաքիթ կերտելով Թաղէոս առաքեալը , գովելով հանդերձ անոր աստուածասիրութիւնը , այգպետի շքեղ շէնքի մը կառուցումը աւելորդ կը գտնայ եւ կ'ըսէ . — Այս խաղաղ ժամանակները պիտի փոխուին , պիտի գայ ժամանակ մը որ այս երկիրը անտերէններու ձեռք ինչայ, պիտի չարերն ու մարդասպանները շատան եւ զող ու ասպակները անխախ շըրջի երկրիս մէջ» եւ կը խնդրէ որ հասարակ քարերէ ամուր և պարզ աղօթխանքի մը կառուցանէ Բոնիկ իշխանը կը համաձայնի եւ աստեղալի հրամանը կը գործադրէ : Թաղէոս առաքեալը ի նշան շնորհակալութեան եւ եղաշնորհեան հրաշքով երկու աղբերներ կը ստեղծէ մէջը և իջնասակ Բոնիկ իշխանի եւ միւսը իր իջնասակին (այս պատճառներով է , անշուշտ , որ այդ վանքը կ'անուանի Բոնասչէնու վանք եւ Ս. Աղբերկի վանք) : Իսկ ան խացած երախայի կենդանանալը Հայերը կը պատմեն սա պէս . հոն գտնուող սուրբի մը մասունքը (որ Գրիգոր Լուսաւորիչը Յունաստանէն էր փոխադրած) կենդանացուցած է Մանաղկերտի իշխանի վառարանը ինչպիսի գործելի (ածուխ) քարած երեխան եւ այս պատճառով Բոնայէնու վանքը անուանուած է

նաեւ «Գործելարու ց-վանք» ու այդ մասունքը պարուհալոց խաչը «Գործելարու ց-խաչ» :

Ս . Առաքելոց վանքը , որու հրաշագործութիւններն կը պատմուին Հայերէ, Սիւրիներէ եւ Քիւրտերէ , կառուցուած է Գրիգոր Լուսաւորչէ Միսրիս վերջին ինչպէս Հայերը , նոյն պէս շատ մը եղիտի եւ քիւրտ ուխտաւորներ մատաղցու եղներով եւ յիշարներով կը դիրքօթին Ս. Կարապետի ինչպէս եւ Ս . Աղբերկի ու Ս. Առաքելոց վանքերը , եւ ուն է մէջը չէր համարձակիր սեփականել այս սուրբերու կառուածները , սակէ ու թ տարի սողջ իր հայատեցութեամբ եւ իր եղեւնիքով նշանաւոր Մուսա-Պէյի եղբայրը , Ջազոն , առաջինն ըլլալով կը յանդգնէր սեփականել Ս . Աղբերկի անտառը , ինչ որ սակայն ժամողուեցաւ ընել եւ յանկարծանքի եղաւ այն ժամուն իսկ երբ այդ անտառի ծառերը կտրելով իր սուռը կը փոխադրէ : Մեր «ողորմած եւ երկախամիտ» Աստուածը որ այդ գաղանացեալ մարդու եւ անոր եղբոր իրենց նմաններու արիւնը խըմնէն չէր զգաստացած , երեւի այս սուրբի ծառերուն վէրքերէն հտող ջուրի կաթիլներէն աւելի ուժեղին ազդուած էր քան հարկաւոր անմեղ Հայերու արիւններէն , քան այրիներու ասի արտաւճէն , քան բոնաբարուած կոյտերու թաղկացուցէն , քան որբերու անպարսպարան կառուիներէն եւ քան վառարանի առջեւ , շամփուրներով խոցոցուած ողջակիզի մարմնոյ ճարակահատէն զոր գործադրած էին այդ մարդակերպ կերպները . — Ջազոնի հասած այդ պատիժը սարսուռ մը թափած էր ըտոր միւսլիւնամաններու վրայ , բայց երեւի միւսլիւնամանի «Ալահ»ը ա՛լ յաղթած է մեր Աստուծուն որ զինք պայտառողները կըբցան կոչուպսիւ ու այրել այդ սրբավայրերը . . . (*)

(*) Ս. Աղբերկի եւ Ս. Առաքելոց վանքերը այն կողպուուած վանքերն են որոնց մասին սակէ քանի եւ մարտոտակ գրեցին Տայի եւ օտարազեր լրագրիները ծաւով միայն կարելի է յիշել այն կորուստը զոր Տայ ազգը սեւեցաւ այդ վանքերու կողմաբաժնով : Անոնց մէջ էր պահուէին մարդապետալ Տաստածայ ցիրք մը՝ օգտաշատ պարուհակութեամբ , որուն զը միանոր Անակայ որդի Գրիգորի յունասերն ինքեանքի կենսաբուութեան թարգմանութիւնը զոր կատարած է սակէ վեց-եօթ քար առաջ Զբզանէլ Մամիկոնիցը իշխանը , նաև ուրիշ ձեռագործի , ու Տին գուռներ , իրեղեններ , պիսակներ , են որոնք , սա սրբ Ղահու . . . Այդ վանքերու մէջ կային գերզմանասուաններ որ կը կառուէին ըլլալ ճանտ Մամիս կոնից իշխանի , յոսրեմացու , Մամիկոնի , Սոհապու , Համապուպու , Միսրոպու , են , որ Զարգրիչուր եղան կողպտիչներու անձերով որոնց Տամբը , սակաբութեամբ , այլ կերտ արեւոր զամբարտուններ քանդել , անոնց քարերը շարգել կամ ժողովուրդ գտնուելով՝ բողգաւոր դառնալու մէկ միջոցը կը համարուին : Այդ զամբարտուններու միկնուի մարդոց ըլլալը կը հաստատէր զքո Մամիկոնից իշխանէ գրուած ձեւապիւր օրէնջ գիրքը որ կը գտնուէր եւ Տայաստան :

է. ԵՅԻՏՏԻՆԵՐՈՒ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԻՐՆԵՑ ԴՐԱ-
ՑԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՆԱՆՈՐԱԿՅԱ ՀՅՅԵՐՈՒ ՀԵՏ

Նշխարներու կրօնքը, սովորութիւնները, բարքերը, աւանդութիւններն եւ նախապաշարութիւնքը համաստակի ուսումնասիրելով՝ երկու խօսքով կ'առնէի բարչարանը, ներկայի մէջ իրենց յարաբերութիւնները վերինը շրջապատող ազդերու հետ:

Բնաւ չեն սիրեր Պարսիկները, եւ Պարսիկներն ալ մեզք կը համարին Նշխարի տան եւ փած հացն ուտել կամ անոնց ամանով ջուր խմել. ասոնք իրարու հետ դարձաւ որ թշնամութիւններ ունին. Պարսիկները աւելի գրգռուած են Նշխարներու դէմ՝ Նշխարի մը Մարաբէին յաջորդներէն մէկուն մահուան պատճառ եղած ըլլալուն համար. եւ ինչպէս որ քրիստոնէակաները, նոյն իսկ հակառակ Աւետարանի ներկայ վարդապետութեան, երեք օր Քրիստոսը չարչարող Հէջաներու որդիները երկու հազար տարի տանջելով չեն բուսակնացած, այնպէս ալ Պարսիկները զարեւրէ ի վեր Նշխարները տանջելով եւ սպաննելով քիտ իրենց վրէժը լուծած չեն համարեր. ասոնց դէպ իրար ունեցած ստեղծութիւնքը անդամանդի է:

Թուրքերն եւ Նշխարներն եւս անհայտ թըշնամիներն են իրարու. Թուրքերը որ մահմետական շիյի աղանդին կը պատկանին, իրենց մէկ մասը Նշխարի տան առէն բարջ պղծ կը համարէ. կան այնպիսիներ որ միայն անոնց խողովոցով կենդանիներու միջոց չեն ուտեր. Նշխարներու եւ Թուրքերու ստեղծութիւնը կրկնապատկուած է եզիտի. Թուրք դէպքերէն ի վեր որ սկսած են երեսուն տարի առաջ եւ կը տեսնու մինչեւ հիմա: Նշխարները մէկը անպատուելու համար զայն «թուրք» կ'անուանին:

Քիւրաք ցեղերէ մասի մը համար կ'ըսեն որ մահմետականութիւնը ընդունող Նշխարներն են, եւ այն ցեղերու հետ լաւ յարաբերութեան մէջ են. ու այդ ցեղերը կ'ընդունին թէ իրենց նախնիքները Նշխարներ են եղած եւ իրենք ալ համարութեամբ կը վերաբերուին դէպ ի Նշխարները: Ասկէ զատ արդէն Նշխարները «քուրաք» անունով ազգ է չեն ճանչնար, այլ կը ճանչնան տարբեր տարբեր ցեղեր անոնց ցեղական անուններով եւ անոնց հետ կը բարեկամանան կամ կը թշնամանան անոնց ցեղական յատկութիւնն ետզ պահելու կամ վատ ձերքերու համասնին:

Քիտանյով Նշխարներու դէպ ի «քուրաք» ցեղերն ունեցած այս վերաբերումը, պէտք կը զգամ նկատել Հայերուս ալը նոյն ցեղերուն մասին ունեցած կարծիքը: — Հակառակ որ

կարծողները եղած են թէ այդ ցեղերէն մաս մը հայ նախարարական ցեղերու մնացորդներն են, այսուհանդերձ մենք մինչեւ հիմա կարծած ենք թէ այդ բոլոր ցեղերը միեւնոյն թերութիւններով, միեւնոյն յատկութիւններով ազգ մը կը կազմեն «քուրաք» անունով, եւ թշնամացած ենք անոնց բոլորին ասանց գիտնալու որ անոնցմէ շատերէն կրնայինք օրտուել...

Պարզապէս կարելի է ըսել թէ «քուրաք» անունով ազգ մը գոյութիւն չունի, որովհետեւ կ'իջկը հետաքրքրուի այդ ցեղերով եւ զանոնք առանձին առանձին ուսումնասիրել կամ իրարու հետ բաղդատութեան զոն, դիմադիրներու, ձիրքերու, յատկութեանց այնպիսի տարբերութիւն պիտի գտնայ որչափ պիտի գտնար երկու կամ աւելի ազգեր իրարու հետ բաղդատելով. եւ արդէն իրենց մէջ խօսուած լեզուները ինքնին կ'ազատուցանեն որ այդ ցեղերը միեւնոյն ծագումէ չեն: Մենք այդ լեզուներէն միայն մէկին, քրիստոնէին ինք, ծանօթ ենք որ աղաւաղեալ հին պարսկերէն մըն է. այդ լեզուն կարելի է անոնց սեփական լեզուն չհամարել ալ անոնց պայտուական կամ անոց տերող ազգի լեզուն, որովհետեւ «քուրաք» անունով ճանչցուած ցեղերէն կան այնպիսիներ որ օտարա ազգերու կամ ուրիշ ցեղերու հետ ծանօթ «քուրաքներ» լեզուով խօսելով՝ իրենց ցեղերու եւ իրենց ընտանիքներուն մէջ կը խօսին տարբեր լեզուներով. օրինակ համար, Մօսկիները կը խօսին լեզու մը որ ըսաւ անոնց թիւն չունի «քուրաքներ» ի հետ եւ կարծողները եղած են թէ էին յունարէնին մօտ լեզու մըն է. ինչպէս Իրընկիցի, Չաղա, եւս ցեղերը կը խօսին իրարմէ տարբեր լեզուներ որոնցմէ մէկ քանին «քուրաքներ» ի մօտ լեզուներ ըլլալ կարծուած են, մինչդեռ սխալ է: Ան «քուրաքներ» ին ամէնէն ուրիշ մօտ կարծուած զազայերէն լեզունն քանի մը բառ բաղդատամբ «քուրաքներ» ի, եւ անմիջապէս անոնց տարբերութիւնը ի բնուան կուգայ

զիտեմ կ'ըսեն գիւնցի հաւկիթ գիւղ կ'ըսեն տանահինգ	}	զանրմ	մուսայու
		զորէժն	բաւանու
		ազ չամ	չառու
		հէզ	հաքի
		գումտ	տառաբա
		մը ընչեայ	սաթու
		պանդա	փէնչաս (*) :

(*) Չաղա ցեղը զոր Հայաստանցիներէն շատերը Աւերկոյ (Արեւորդի) անունով կը ճանչնան, տարբեր ազգայնի մէ պատկանող մահմետականներն են: Բարեկամ մը որ տարբերով շրջած է Չաղա, Մօսկիցի, Չանգա եւս ցեղերուն մէջ, իտասացած է անոնց ընտանեկան լեզունն չառաքած ստուար Թուրք բառերը, իր ստուածարութեանց հետ զրկել «Անահայտ» ի բարեպաշտութեան:

«Քիւրա» անունով ազգութիւն մը չկայ եւ «քիւրո» անունով ճանչցուած ցեղերը ազգայնական, հաւաքական անուն մը չունին: Գուցէ միաստորէն ակնարկութիւթէ այսօր ամբողջ պարսկականը կը ճանչնայ «քիւրո» անունով, սակայն այդ փաստ մը չէթէ «քիւրա» անունը կրող այդ մը գոյութիւն ունի, որովհետեւ այդ անունով ճանչցուած ցեղերէն եւ ոչ մէկը կ'ընդունի պայն, եւ իթէ մէկը անոնց «քիւրո» անունը տայ, զայրոյթով՝ «Քիւրը դուն ես» կը պատասխանեն: Թէեւ կայ ուրիշ անուն մըն ալ, «Կուրմանջ», որով կ'անուանեն շիրքէնը այդ ցեղերէն շատեր, սակայն կան այնպիսիներ որ «Կուրմանջ» կ'անուանեն («չիբ») կոչուած ցեղերուն հպատակ եղող ցեղերը, եւ հաւանական է որ «Կուրմանջ» անունը այդ ցեղերու վրայ գրոյցուած ըլլայ՝ անոնց բոլորին զօրեղ ազգութեան մը հպատակ դասաւելն յետոյ («Կուրմանջ» եւ «քիւրա» բառերու ստուգաբանութեան մասին թեր ու դէմ կարգ մը կարծիքներ են եղած՝ որոնք անտոյր են, եւ մենք Հայերս դեռ չենք կրցեր իրենց իսկութեամբ ճանչնալ մեզ շրջապատող ցեղերը: Անշուշտ այդ ցեղերէն կան այնպիսիներ որոնք Հայութեան դարաւոր թշնամիներն են եղած, եւ այնպիսիներ որ մեր նախահայրերէն գերուելով բերուած են Հայաստան ու այսօր մասնաւանդ անութիւնը ընդունելէ յետոյ զիրենք գերողներու վրէժը անոնց որդիներէն կը լուծեն, սակայն կան նաեւ այնպիսի ցեղեր որոնք՝ ծագումով իսկ Հայուն ժամ, միշտ համակրական եւ բարեկամական հակումներ ունին զէպ կ'էայ ազգը:

Յանկալի էր որ ուրիշներ Անանյախի այս էջերուն մէջ «քիւրո» անուան տակ խտացած տարբեր տարբեր բարբերով եւ յատկութիւններով ցեղերը ճանչցնէին իրենց իսկական եւ ուրոյն գոյնովը, իրենց զէպ ի Հայութիւնը ունեցած հակումներով կամ ատելութիւններով, եւ հայ ազգը ճանչնար իր բարեկամն ու թշնամին այդ ցեղերէն:

Գալով Եդիսիներու եւ Հայերու յարաբերութեանց, Եդիսիները հին ժամանակէ ի վեր Հայերն իրենց բարեկամ ընդունած ըլլալով, միշտ բոլոր ազգերէ եւ ցեղերէ աւելի բարեկամական հակում մը ունին զէպ ի Հայութիւն: Իրենց առ մեզ ունեցած համակրանքը կրկնապատկուած է որուսօթքական պատերազմի միջոցին՝ որուստայ զօրապետներու իրենց ըրած բարբերներուն, եւ եզրիս գաղթականութեան որուսական հողին վրայ բնակութեան տեղ շնորհելուուն համար:

Իրենցմէ անոնք որ հայ տուններու մէջ կամ Հայերու հետ ժամէն յարաբերութիւններ ունեցած են, զարմանօք կը պատմեն հայ ըն-

տանիքներու մէջ եղած բարոյականի բարձրութիւնը որ կը պահի իրենց մէջ եւ մասնաւանդ Հայոցս մեր ազգականներէն ամուսին ընտրելու արգելք:

Եդիսիները վերջին տարիներուս թրքոհայ զէպգերու միջոցին շատ ստիճիներու մէջ օգնեցին Հայերուն, Ռուսիոյ մէջ եղողները որ մեծամասնութեամբ որուսօթք սասմանին մօտերն են հաստատուած, Ռուսիա գաղթող եւ հայրենիք վերադարձող խումբերուն առաջնորդեցին՝ կեանքերին զոհելու պատրաստականութեամբ մը, եւ շարքիներով իրենց տունները պահեցին ու խնամեցին անկարող, հիւանդոտ եւ ծերունի գաղթականները:

ՔՐՍԷՆ

Լ Ա Յ Պ Յ Ե Տ

Ճ Ա .

Ն Հ Ո Վ Ա

Որոտաձայն կառքով թըռաւ Ենովա, ֆերովէէից բըբեր թըռան՝ վառ մըրբիկ. Եւ գոռաց ձայն մը՝ Ձի հեծէք եւ արի՛ քր Ո՛վ Արարատ, ո՛վ Ժողովուրդ Գասաղայ:

Բարելուն՝ ա՛լ պոռնիկ դարձաւ, պիղծ պոռնիկ, Բացաւ ծըծներն, օրն ի բուն մերկ են հիւմայ, Ճըմլէ՛ գահանք ոտքով, ո՛վ ձեռ Թորգոմայ. Նի՛է՛ք, անոր դէմ Բարկութիւնս կը տանիք:

Ոսկեքարի պէս Երեւոյթք մը ցուաց. Ապա անգաւ ինչպէս սին հողով եւ ունայն, Եւ թանձրացաւ ծըխոյ պէս մութ միգամած:

Բայց Մարգարէն որ սեպ լեռնէն տեսաւ զայն՝ Երկըրպարեց, աղազակեց բարձրաձայն. Դու անողորմ ես եւ արդար, ո՛վ Աստուած:

ՉԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃՆԱՆ

